

Патріотичне і громадянське виховання: лінії зіткнення та розмежування

Іван БЕХ,

доктор психологічних наук, дійсний член НАПН
України, директор Інституту проблем виховання
НАПН України

Патріотичне і громадянське виховання нині є незаперечним пріоритетом для вітчизняної освіти в усіх її ланках. Педагоги, відчуваючи посилену відповідальність щодо цього, перейнялися досягненням цієї великої мети. Вони свідомо пов'язують її з долею країни: насамперед із безпекою, незалежністю, інтеграцією у Європейську спільноту.

Ми констатуємо розгортання інноваційного виховного руху в усіх регіонах нашої Батьківщини. Педагогічні колективи перебувають у пошуці розвивального змісту, форм, методів і технологій, які сприяли б кожній молодій людині у становленні як справжнього громадянина-патріота. Така освітня ситуація актуалізує серйозні запити до педагогічної науки, адже у виховній сфері залишається ще багато незвіданого, бракує науково обґрунтованих проєктів і методичних рекомендацій.

У педагогіці виховання, яку ми створюємо на гуманістичних теоретико-методологічних засадах, критично осмислюється традиційний пізнавальний фонд: щось заперечується, щось по-новому тлумачиться з висоти пошукового сьогодення. Така праця необхідна для кожної науки, особливо для педагогічної, яка найтісніше пов'язана з суспільними тенденціями і реаліями.

Під час теоретичного аналізу ми дійшли висновку, згідно з яким подальше продуктивне науково-методичне осягнення проблеми патріотизму і громадянськості особистості неможливе без глибокої диференціації цих сфер як предмета досліджень і складових реального життя людини.

Розкриємо цей аспект нашої наукової роботи. Нині широковживаним є запропоноване нами

визначення патріотизму як безумовного і високосмислового почуття-цінності, що втілюється у діяльнісній любові особистості до народу, Батьківщини, держави. У цьому сенсі почуття патріотизму є національним. Внутрішнє опертя для виховання цього почуття-цінності – діялісна відданість особистості Батьківщині, її суспільно значуща цілеспрямованість, моральна стійкість, наявність почуття власної гідності та заслуженої своєю патріотичною діяльністю любові до себе, готовність до самопожертви.

У цьому визначенні звернімо увагу на безумовний і високосмисловий аспекти означеного почуття. Безумовність означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осуджень. Воно як поклик душі повинно саме в собі мати спонукальну силу до відповідного діяння, бути самозначущим. Щодо високосмислового аспекту, то це означає, що почуття патріотизму пов'язується не з нижчими буттєвими прагненнями часто утилітарної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості: честю, милосердям, справедливістю, турботою про інших.

Зупинимось тепер на проблемі громадянськості. Вона сягає ще часів Сократа, Платона й Арістотеля. Виховання *доброго громадянина* було метою виховання в античності. На перше місце у цьому процесі

ставилися держава, далі народ, Батьківщина. Така ієрархія пріоритетів зберігалася протягом досить тривалого часу.

На початку ХХ століття німецький педагог Ф.Ферстер уперше запропонував пов'язувати поняття «громадянин» переважно з благопристрасним ставленням особи до народу. Ціннісне ставлення до держави він тлумачив на основі державницько-громадянського виховання «підданого» держави. Проте такий підхід педагога за певних причин не був підхоплений, і державницький аспект включався у громадянський, трактувався як громадянське виховання у цілому. Так продовжується і дотепер.

Нині ми створили, як мовиться у першому наближенні, концепцію державницького виховання з ключовими поняттями: державницька культура, державницький світогляд, державницький спосіб мислення, державницькі ціннісні орієнтації. На основі цієї концепції розгорнуто експериментальні дослідження.

На цей час чітка ієрархія згаданих базових категорій відсутня і залежить від власної позиції вченого. Зокрема, В.Сухомлинський щодо цього зосереджується на суспільстві, колективі, а громадянське щастя тлумачить як утвердження себе сином свого народу. Розширене розуміння проблеми громадянськості виявляється залученням до його сфери понять: мала Батьківщина, рідний край, вітчизна, цивілізований гуманізм. На думку науковців, «громадянське виховання доцільно розглядати як таке, що поєднує в собі кілька різновидів виховання – патріотичне, гуманістичне (мабуть, моральне – І.Б.), правове, екологічне тощо» (П.Р. Ігнатенко та ін. *Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти*. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 24).

Так і хочеться запитати авторів – а що ще розуміється за цим тощо?

Аби наблизитися до відповіді, заявленої у темі, тобто з'ясувати лінії дотику та розмежування між патріотичним і громадянським вихованням, упорядкуємо категорію «громадянськість».

Громадянськість розумітимемо як *відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Его-потяги та узгоджуючи індивідуальну поведінку зі спільним благом*. За таких умов відповідальне ставлення трансформується у почуття відповідальності з властивими йому силою, спрямованістю та узагальненістю. Внутрішнім опертям для виховання в особистості почуття відповідальності як вершинної цінності є громадянська солідарність, громадянська злагода, громадянська толерантність і справедливість, громадянська цілеспрямованість та ініціативність, почуття власної гідності.

Ключовими позиціями щодо громадянського виховання мають бути:

1. Громадянське виховання своїми результатами потрібне для збереження і зміцнення держави, розвитку нації, її самосвідомості та ціннісних засад.

2. Немає громадянина взагалі – є громадянин держави.

3. Громадянське виховання повинне формувати в особистості суспільні почуття як його духовно-моральну основу.

Громадянські якості, які ми виокремили, можуть бути притаманні груповому рівню моралі, але в цьому разі їхній ареал розширюється до меж нації (народу), і в цьому технологічна складність їх виховання.

Наші узагальнення з надання більшої теоретичної чіткості проблемі патріотизму і громадянськості дають змогу констатувати, що реальною лінією дотику цих особистісних утворень є спільні для них центральні категорії: народ, Батьківщина, держава. Здавалося б, що ця єдність очевидна, і на неї варто звернути увагу, та головне – шукати обґрунтування продовженню цього явища. Однак це не робиться, тому й розчиняється патріотизм у сфері громадянськості, без пояснення, у чому його сутність. Отже, свідомо чи несвідомо заперечується самотність процесу патріотичного виховання.

Продовження, на якому ми наголосили, пов'язується з лінією розмежування патріотизму і громадянськості. Йдеться про відмінність у їхніх сутнісних показниках: для патріотизму – діяльна любов до народу, Батьківщини, держави; для громадянськості – почуття відповідальності до цих категорій.

Хоча ці особистісні утворення мають тотожну розумово-емоційну структуру, все ж у любові переважаючим є емоційний компонент, а у відповідальності – компонент свідомості. Якраз цим і визначається час їхнього виникнення у внутрішньому світі особистості. Переживання емоцій, їхні якісні зміни – явище раннє порівняно з породженням свідомості як вищої психічної функції. Це безпосередньо

відображається на процесах патріотичного і громадянського виховання, зокрема їхньому часовому співвідношенні.

З викладеного можна зробити висновок, що патріотичне і громадянське виховання – два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які в своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широкоохоплювальних соціальних (переважно, щодо громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей. Причому ці види виховання не лише використовують комплекс означених якостей, а й потужно стимулюють їхній розвиток. Ідейна цілісність патріотичного і громадянського виховання втілюється в утвердженні громадянина-патріота як ідеалу розвиненої особистості.

Розкриємо кардинальну особливість патріотичного і громадянського виховання, яка залишилася на узбіччі як теоретичних, так і методичних зусиль, та за неврахування якої значно втрачається його сенс. Патріотизм як почуття-цінність і громадянськість як згусток продуктивних особистісних функцій спрямовані на згуртування народу, нації, суспільства. По-іншому, патріотизм і громадянськість є почуттями єдності нації. Влучно про це висловився поет: «Чуття єдиної родини». Витоками такої єдності історично виступали стадні інстинкти, але з розвитком суспільства вони втратили свою об'єднувальну роль, їх замінили культурні засоби, про які йдеться.

Така виховна місія громадянського і патріотичного виховання вимагає і своєрідного методичного підходу. На першому плані має перебувати широкоузагальнене почуття роду – «Ми – українці». Тактика його формування повинна бути такою. Виховання в окремої особистості конкретної духовно-моральної властивості як складника патріотичного почуття діяльнісної любові чи певної громадянської риси має відбуватися у контексті почуття – «Ми – українці», що означає «Ми – патріоти, громадяни», і в цьому полягає наша достойність. Саме це почуття повинно стати об'єднувальним центром патріотичного і громадянського виховання.

Якщо духовно-моральне виховання є Я-центрованим, таким, що пов'язує зростаючу особистість з набутими нею цінностями (Я-чесний, справедливий та ін.), то патріотизм і громадянськість передбачають Ми-центрованість. Вихованець має щоразу усвідомлювати, що він набуває певного почуття, щоб стати повноцінною частинкою свого народу, нації, держави. Тут Я «зливається» з Ми у високих почуттях-цінностях так, що Я живе в Ми, а Ми – в Я, і в цьому сила народу, Батьківщини, держави. При цьому конкретне Я не втрачає своєї індивідуальності. Таким є закон моральної діалектики.

Яким має бути конкретний зміст заходів щодо реалізації національно-патріотичного і громадянського виховання та соціально-морального підґрунтя?

1. *Національно-патріотичне виховання* передбачає:

- створення системи комплексного методичного супроводу діяльності педагогів й інших працівників, які беруть участь у вихованні зростаючого покоління;

- формування у вихованців почуття гордості за свою Батьківщину, готовності до захисту інтересів Вітчизни, відповідальності за майбутнє України на основі розвитку програм національно-патріотичного виховання дітей та молоді, у тому числі військово-патріотичного виховання;

- підвищення якості викладання гуманітарних навчальних предметів, що забезпечує орієнтацію вихованців у сучасних суспільно-політичних процесах, які відбуваються в Україні й світі, а також свідоме вироблення власної позиції щодо них на основі знання й осмислення історії, духовних цінностей нашої країни;

- розвиток у зростаючого покоління поваги до таких символів держави як Герб, Прапор, Гімн України, пам'ятників Вітчизни.

2. *Громадянське виховання* охоплює:

- виховання у дітей та молоді активної громадянської – державницької позиції, заснованої на традиційних культурних цінностях українського суспільства;

- розвиток культури міжнаціонального спілкування;

- виховання поважного ставлення до національної гідності людей, їхніх почуттів, релігійних переконань;

- розвиток правової і політичної культури дітей та молоді, розширення конструктивної участі у прийнятті рішень, що стосуються їхніх прав та інтересів, у тому числі у різних формах самоорганізації, самоуправління, суспільно значущої діяльності;

- формування стабільної системи моральних настанов особистості, які дають змогу протистояти ідеології екстремізму, націоналізму, корупції.

3. *Соціально-моральне виховання* здійснюється на основі:

- розвитку у вихованців таких цінностей, як честь, справедливість, солідарність, лояльність, милосердя, дружелюбність;

- формування вираженої у поведінці моральної позиції, зокрема здатності до свідомого вибору добра;

- розвиток співпереживання і формування позитивного ставлення до людей, зокрема з особливими потребами;

- розширення співпраці між державою і суспільством, громадянськими організаціями й інститутами у сфері соціально-морального виховання зростаючої особистості;

- сприяння формуванню у дітей та молоді позитивних життєвих орієнтирів і планів;

- надання допомоги вихованцям щодо вироблення моделей поведінки у різних важких життєвих ситуаціях, зокрема проблемних, стресових і конфліктних.